

УДК 94(497.1)"1942"(093.2)
351.74:929 Лужајић С.(044.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.OZI.119-128>
критичко издање научне грађе / critical edition of scientific material
примљен / received: 24. 02. 2024.
прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Небојша ОЗИМИЋ, Виши кустос историчар
Народни музеј Ниш
nebojsa.ozimic@narodnimuzejnis.rs

ПИСМА СТЕВАНА ЛУЖАЈИЋА ИЗ 1942: СВЕДОЦИ НЕОБИЧНЕ СУДБИНЕ

Апстракт: Током тадова на конзервацији самица у Меморијалном комплексу „12. фебруар“, пронађена су непослата писма (или концепт писама) Стевана Лужајића, агента Управе полиције у Нишу. Ухапшен је од стране Немаца 4. децембра 1942, под сумњом да је сарађивао и помагао јединице Југословенске војске у Отаџбини. Његово хапшење описао је у својим мемоарима Мирко Живановић који му је био надређени. Из писама намењених разним личностима видимо да Лужајић тражи спас из логора слутећи да ће бити стрељан. Води се као нестало.

Кључне речи: Стеван Лужајић, Мирко Живановић, четници, Југословенска војска у отаџбини, полицијска управа Ниш, логор, хапшење, писма.

После првих месеци окупације, склањајући се из родног Дабра код Оточца испред усташке каме, браћа од стрица Душан и Стеван Лужајић¹ су се доселили у Србију. У Београду ступају у новоформирану Српску државну стражу, где због војног искуства и великих потреба, бивају премештени у Ниш – старији Душан (1905, Дабар) се запослио као чиновник, а Стеван (1912, Дабар) као агент у Полицијској управи Ниш. Њихов приватни живот у детаљима није познат али Стеванова писма из логора откривају детаље које додатно осветљавају мемоари Мирка Живановића, шефа Специјалне полиције у Нишу који је био једини и директно надређени Стевану Лужајићу. Било је велико изненађење када су Немци ухапсили Лужајића под оптужбом да помаже припаднике Југословенске војске у отаџбини. После краћег ислеђивања смештен је у нишки логор где му се губи сваки траг.

Имајући у виду ове чињенице, лако је схватити да су писма (или концепти писама) једини нама познати материјални доказ да је Стеван Лужајић био логорисан у Нишу, те је њихов садржај од велике важности за будуће истраживаче.

1. Однос припадника Специјалне полиције и СДС према Југословенској војсци у Отаџбини

У периоду окупације је, према изјави Божидара Бећиревића, међу припадницима СДС и полиције шефа Антикомунистичког одсека Специјалне полиције, постојала изузетна наклоност према припадницима равнаторског покрета: „Мислим да није било људи (у београдској полицији, прим. Р.Т.) или их је бар било мало, који на овај или онај начин нису били повезани са разним четничким организацијама и руководиоцима. Ми смо Дражу Михаиловића сматрали за легалног представника југословенске краљевске владе, која је од савезника била међународно призната и природно смо настојали да се што чвршће са њом повежемо.“²

У контексту истраживања везе равнотораца са једне и СДС и полиције у Нишу са друге стране, писма Стевана Лужајића су више него значајна, баш као и зла судбина која је задесила њега и његовог брата због директне повезаности са припадницима Југословенске војске у Отаџбини. Да је тај однос постојао, говоре различити примери: Филип Димитријевић, командант Недићевих јединица у Нишу, који био је под присмотром СИПО и СД-а, због сумње да сарађује са Југословенском војском у отаџбини³; Михајло Вукелић, наредник

¹ Стеван Лужајић је рођен 20. октобра 1912. године у месту Дабар код Оточца (Хрватска). Радио је као агент Управе полиције у Нишу (Кеј 29. децембра бр. 14). Ухапшен од стране Гестапоа 3. децембра 1942. године у Нишу, као припадник четничког покрета Драже Михаиловића – био је главни обавештајни човек Команде Јужне Србије у лесковачком крају. Нестао у нишком концентрационом логору. (ИАБ, BdS – евиденција одељења IVA 3; BdS, J-660)

² ИАБ, ОСБ, Саслушање Бећаревића, 60 према: Радосав Р. Туцовић, *Полицијски репресивни апарати нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Ауусија Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)* (докторска дисертација) Београд, 2021, 188. (Подвукао Н.О.)

³ *Немачка обавештајна служба*, IV, SDB, Београд, 1959, 133. Када је тело убијеног поручника ЈВуО Миливоја Матића 22. јуна 1943. изложено у холу зграде Команде СДС за Нишки округ, тадашњи окружни командант СДС, пуковник Филип Димитријевић, протестовао је код нижег официра што је убијен Дражин официр. Овај разговор је чуо потпуковник Бранко Обрадовић и потказао Немцима Димитријевића, рекавши да је

Српске граничне страже, ухваћен је јер је јединицама ЈВуО давао податке о кретању возова из Ниша ка Бугарској.

2. Смрт Душана Лужајића

Душан Лужајић, чиновник Управе полиције у Нишу, ухапшен је од стране Гестапоа 1. септембра 1942. године у Нишу, као припадник четничког покрета Драже Михаиловића и осуђен на смрт због руковања илегалном радио-станицом у граду. Стрелан је 1. октобра 1942. године на Бубњу код Ниша, са групом логораша који су или били у саставу ЈВуО јединица или су их помагали⁴. Поред Лужајића, тог 1. октобра стрелани су: Михајло Арсић, организатор ЈВуО у јабланичком крају⁵, Живко Митровчан, припадник Горског штаба XII мајора Добривоја Маринковића, Владимир Симић, официр Горског штаба XII мајора Добривоја Маринковића и Димитрије Стефановић, припадник Окружне команде СДС-а⁶.

Након Душановог хапшења и стрељања, положај Стевана Лужајића, ангажованог у антикомунистичком сектору, постао је тежи. Била је јавна тајна да су поједини службеници били под надзором немачких обавештајних служби. О томе какав је био и како се сналазио у тим тешким тренуцима, забележио је његов надређени Мирко Живановић.

3. У сећању надређеног

Мирко Живановић је у својој мемоарској књизи *Светли ликови из тамних дана* посебно поглавље посветио некадашњем сараднику, пешадијском нареднику Стевану Лужајићу⁷ који је, испред новоформираних Српских оружаних одреда, њему био додељен као административни службеник.⁸ Лужајић је био додељен истражном одсеку комунистичког сектора због одличног познавања комунизма и његове проблематике. Поверавани су му теренски задаци које је он са лакоћом решавао. Његовом интервенцијом у Грделици је ухваћен курир са важним поверљивим материјалом, углавном из Македоније.⁹ Неки преживели логораша комунисти сведоче о суровости Лужајићевог ислеђивања: „Агент Лужајић ме је ударао песницом, пао сам, а онда ме је газио, шутирао, сломио ми зубе...”¹⁰

жалио за Дражиним командантом. Немци су Димитријевића ухапсили у јулу, са још неким официрима и подофицирима, а хапсе и капетана Братића.

⁴ ИАБ, VdS – евиденција одељења IVA З.

⁵ ИАБ, VdS, М-1807; Небојша Озимић и остали, *Жриве латера Ниш*, (НКЦ, Народни музеј Ниш, Медивест КТ, Ниш, 2014), 386.

⁶ Небојша Озимић и остали, н.д., 418.

⁷ Мирко Живановић, *Светли ликови из тамних дана (ужаси црног и црвеног фашизма и шешка борба прошиву њих)* – мемоари, (пишчево издање, Минхен, 1983).

⁸ Исто, 45.

⁹ Исто.

¹⁰ Мирослав М. Миловановић, *Лојор на Црвеном крсту*, (Институт за савремену историју, СУБНОР – Ниш, Народна књига, Београд–Ниш, 1983) 57; НмН, МК12, студ. материјал, мемоарска грађа преживелих лого-

Лужајићев успех у борби против комуниста Живановић аргуменује везом са једном ухапшеном припадницом КПЈ која ни према њему није била равнодушна. Ова веза је Лужајићу, како наводи Живановић, скоро потпуно разорила брак.¹¹ Истовремено, Лужајић је, уз прећутну сагласност Живановића, помагао ЈВуО јединице достављајући шапирограф, папире и све неопходно за рад у пропаганди.¹²

Стеван Лужајић је ухапшен од стране нишког Гестапоа 3. децембра 1942. године на радном месту.¹³ Живановић га, као очевидац хапшења, описује следећим редовима:

„Једнога дана док сам ја радио на једном случају шпијунаже усташе и комунисте Стилиновића Мартина, чујем неку гужву у ходнику. Изађем одмах и видим да четири војника из немачке тајне полиције изводе Стевана Лужајића из његове канцеларије. Као и увек, окупатор је улазио где, када и како је хтео (...) Видевши ме, гестаповци су застали за моменат и један њихов наредник који је говорио српски, вероватно какав фолксдојчер, упита набусито Лужајића:

- Твој је шеф знао шта радиш?
Лужајић, гледајући право у очи тог надменог представника немачке окупационе власти, одговорио је убедљиво и одсечно:
- Не! Мој шеф није имао појма шта сам ја радио ван службеног посла, у моме слободном времену.
После овог категоричног одговора, немачки наредник обратио се мени речима:
- Хапсимо Стевана Лужајића због његове сарадње са четничким Дражиним одредима. Нашли смо у његовом стану и неке папире који доказују потпуно његову одговорност.“¹⁴

У даљем опису ситуације, Живановић наводи да је одмах по одласку Немаца ушао у Лужајевићеву канцеларију и испод табле од стола пронашао неколико причвршћених табак са именима лица са којима је Лужајевић сарађивао. Били су руком исписани и Живановић их је, не гледајући имена, одмах спалио у пећи.¹⁵ Већ сутрадан је сазнао да је одведен у логор одакле је покушавао да га на различите начине извуче али безуспешно¹⁶. Према неким изворима, Лужајић је нестао у нишком концентрационом логору¹⁷, док Живановић наводи да „постоји слаба могућност да је послат на рад у Немачку. Међутим, највероват-

раша Радета Савића, Хранислава Вељковића и Владе Поповића.

¹¹ Мирко Живановић, н.д., 46–47.

¹² Исто, 47.

¹³ ИАБ, VdS – евиденција одељења IVA 3; VdS, J-660; Мирко Живановић, н.д., 48; Небојша Озимић и остали, *Жршве латера Ниш*, (НКЦ, Народни музеј Ниш, Медивест КТ, Ниш, 2014), 214.

¹⁴ Мирко Живановић, н.д., 48. (Подвукао Н.О.)

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, 49.

¹⁷ ИАБ, VdS – евиденција одељења IVA 3; VdS, J-660; Небојша Озимић и други, н.д., 214.

није да је стрељан за одмазду јер су из београдског логора на Бањици углавном узимали ухапшенике за ту сврху.¹⁸ Дакле, овде Живановић *прећипостава* да је Лујајић у Београду.

4. Писма Стивана Лујајића

За време заточења у логору на Црвеном крсту, Лујајић је очајнички молио поједине особе за помоћ. О томе сведоче концепти писама (или писма припремљена за слање) који су пронађени у самици број 8, приликом радова на конзервацији крова. Писана мастиљавом оловком на два папира А4 формата, врло лоше очувана, и још три папира А5 формата – од којих су два апсолутно нечитљива – ова писма одражавају очај који је опхрвао Лујајића пред могућношћу блиске смрти. Прво писмо је упућено извесним Браци и Душану:

Драги Браца и Душане,

налазећи се у живојној опасности обраћам се и вама двојици као Србима и мојим земљацима и молим да ушичеште на Ђуру да ме у што скорије време сјасе и избави одавде.

Кунем вам се шта ми је најмилије на свету да сам невин али како немам могућности бранићи се. Ја сам уверен да ћеште за мене (нечишћко), надам се да ћемо се ускоро видети. Анђажуше и т. Ж. Филиповића.

Унапред хвала

Поздрав Лујајић

Наша бене: Само пожуриште да се не буде касно пошто ме моју срећаши. Поред штоа разболео сам се на плућима и моју умреши. Ухајшем сам по налоју Гешајоа из Београда и мој се предмет сада тамо налази. Г. Ђура, када се будем усистио, доћи ћу до Вас јер располажем извршним подацима о Дражиним људима и Бујарима.¹⁹

Стеван.

Очигледно да ургенција није успела јер Лујајић пише друго писамце Ђуриној супрузи:

Поштована т-ћо Цицо,

молим Вас ушичиште на т. Ђуру. Ви као маји свакако осећаите родитељску љубав према дешешу. Настојште да у очима моје ћерке заблестиа суза радосница у што скорије време. То т. Ђура може учиниши. ја сам Вашеј малој прихватио као родитељ када је у Нишу збој Ваше болести оштиа на улици. Преклињем Вас и молим да свакој дана пошсећаите и молиште т. Ђуру за мене.

Вечишо благодаран и захвалан

Стеван.²⁰

¹⁸ Мирко Живановић, н.д.,49. (Подвукао Н.О.)

¹⁹ Подвукао Н.О. Лујајић је очигледно спреман да тргује информацијама.

²⁰ Подвукао Н.О. Из једног детаља овога писма („... ја сам Вашег малог прихватио као родитељ када је у

Када види да молбе, очигледно, не доносе жељени резултат, Лујајић пише одређеној високопозиционираној особи у Београду чији нам идентитет остаје непознат услед велике оштећености папира на том делу. Ово писмо је другачије концепирано.

Косовска 8 или 10

П.Г.²¹ (нечитко),

од 4-XII- '942 налазим се у Нишком лојору под ошћужбом да сам одржавао везу са Дражиним људима што у ствари не одговара истини. Они против којих сам се борио (комунисти и Бујари) успели су да ме денунцирају тако да ћу вероватно и главу изгубити. Овде су прилике такве да се не могу бранити. Због тога ћу вероватно ако ме Ви не сасишете страдаћи невин. Да је тако нека Вам то пошврди и Ж. Филиповић; коме сам у Нишу давао податке о Дражиним људима и Бујарима. Саопштено ми је да сам ошћушћен из службе. Значи, моја ће породица плаговати. А када ускоро невин изгубим главу, онда ће моје деце изгубити родитеља и један Србин невин страдаћи. Успаше су ми убили оца, мајку, браћу, мајку и грају сестру док ћу ја, ако ме Ви не сасеште, изгубити главу од Немаца. Не дајте ме, ако Бога знате, будите мој сасиоц. Ви добро стојите са Г. Мајснером²² те сте према томе у могућности учинити све за моје сасење²³. Реците да ми је довољна казна ошћуси из службе. Молим Вас са мојим избављењем пожуриште док ме нису сстрелили. Поред тога, болестан сам, те могу овде умрети.

До гроба захвалан и одан,

Стеван Лујајић.

Имајући у виду да је Аугуст Мајснер јануара 1942. дошао у Београд са најширим могућим овлашћењима да реорганизује немачку војну управу и са великом нетрпељив-

Нишу због Ваше болести остао на улици“) може се закључити да је овај брачни пар из Београда, с тим што је особа којој се обраћа, као Ђура, очигледно била у позицији да помогне Лујајићу. Као службеник полиције сасвим сигурно је знао коме се обраћа за помоћ.

²¹ Поштовани господине (прим.Н.О.)

²² Norman Rich, *Hitler's War Aims: The establishment of the new order*, (t.1, Munchen, 1974), 285. Аугуст Мајснер (1886–1947) дошао је на територију Србије у чину СС-групенфирера, а 24. јануара и званично, од стране Адолфа Хитлера, наименован за вишег СС и полицијског вођу на територији војног заповедника Србије. Полицијском реформом постигао је обједињавање команде над окупационим полицијским формацијама и надгледање колаборационистичке полиције. На челу полицијских институција нацистичке Немачке стајао је Хајнрих Химлер, а од јануара 1942. године, на простору окупиране Србије, њему директно подређен био је Аугуст Мајснер. Погубљен је након суђења у Београду, 24. јануара 1947. (Радосав Р. Туцовић, н.д., 108–110)

²³ Постоји претпоставка да је Лујајић ово писмо упутио Танасију Динићу, тадашњем министру полиције који је заиста имао близак однос, између осталих, и са Мајснером (Rade Ristanović, *Nemački čovek: uloga rukovnika Tanasija Dinića tokom Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, god. 40, 2/2022, 361–382). Стил и језик писма указују на високо позиционирану особу. Па ипак, писма су адресирана на Косовску 8 или 10, док је Танасије Динић становао у Космајској 12. За сада ће, у недостатку доказа, остати претпоставка да је очајни Стеван Лујајић писао Танасију Динићу.

вошћу према српском народу који је сматрао „пацовским народом“, а неретко говорио да „више воли мртвог Србина него живог“²⁴, мало је вероватно да су могуће ургенције уродиле плодом. Са друге стране, Србин који је био заиста најближи Мајснеру је Таса Динић.

За све то време, Лужајић се налази у једној од тек саграђених самица у поткровљу логорске зграде, схватајући да му се сваким даном све више ближи дан стрељања. Првобитни очај, помешан са ентузијазмом изазваним могућношћу да буде спасен, замењује помиреност са смрћу која избија из једва читљивог писамцета, рђавог рукописа, очигледно писаног на брзину. У њему се назире његова последња воља:

Драга сестро,

Примио сам веш. Гануш сам најном. Ја сам доста добро и поред стравне шоршуре. Све моје ствари нека остану где су до сада биле. Нико није власник да их узме. У случају да будем ликвидиран, онда вредност припада мојој Дарки (?) а с тим да се што учини после рата. Будите сви покојни. Стрени рукољуб, стрцицу шойли синовски зајрља²⁵ и пољубац а шебе и Нину срдечно поздравља,

Стеван

М. (нечитко) ... аниковић

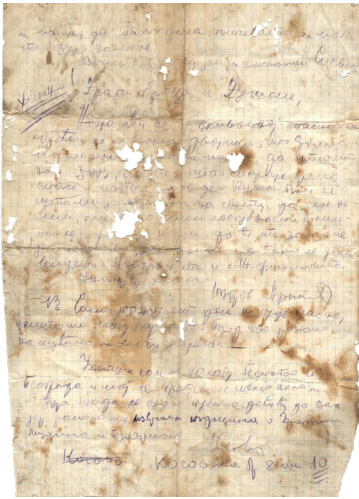
градска амбуланца

Прилози

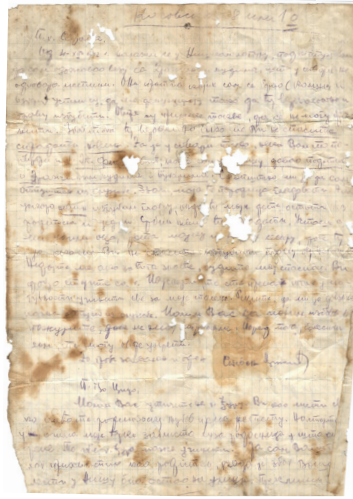
1. Писмо Браци и Душану (НМН, МК12, студијски материјал)
2. Писмо госпођи Цици (НМН, МК12, студијски материјал)
3. Писмо непознатом (НМН, МК12, студијски материјал)
4. Писмо снаји (НМН, МК12, студијски материјал)

²⁴ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, (Stanford University Press, 2002), 78.

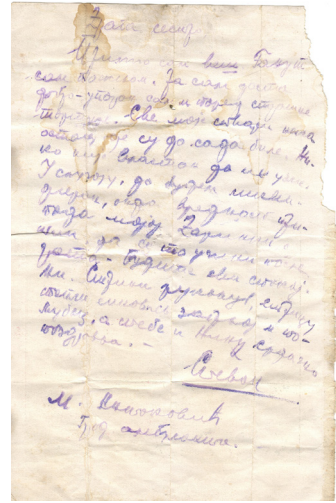
²⁵ Највероватније је писмо упућено супрузи Душана Лужајића, Стевановог брата од стрица који је био чиновник Управе полиције у Нишу. Душан је ухапшен од стране Гестапоа 1. септембра 1942. године у Нишу као припадник четничког покрета Драже Михаиловића и осуђен на смрт због руковања илегалном радио-станицом у граду. Стрељан 1. октобра 1942. године на Бубњу код Ниша са још шест Михаиловићевих људи (Небојша Озимић, *Жртве лагера Ниш*, н.д., 214).

1.

2-3.

4.

Закључак

Стеван Лужајић је као агент Специјалне полиције у Нишу задужен за делатност комуниста одржавао контакте са јединицама пуковника Драже Михаиловића због чега је ухапшен од стране Немаца првих дана децембра 1942. У неким писмима нуди информације о Бугарима и „Дражиним људима“ у замену за слободу, у другим апелује за ослобођење позивајући се на злу судбину – оца, брата, мајку и сестру су убиле усташе (овде не помиње стрељаног Душана), а у последњем се опрашта од родбине. Остаје податак да је страх и трепет комуниста највероватније завршио у логору или да је стрељан, као и његов брат Душан, чудном игром судбине – обојица су избегли од усташке каме у редове јединица Милана Недића да би били ухапшени и стрељани као поверљиви људи Драже Михаиловића.²⁶

²⁶ Исто.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Историјски архив Београд (ИАБ) фонд Befehlshaber und des SD (BdS) – евиденција одељења IVA 3((картотека); BdS, J-660

Народни музеј Ниш (НМН) збирка Меморијални комплекс „12. фебруар“ (МК12), студијски материјал, неklasирано, мемоарска грађа преживелих логораша Радета Савића, Хранислава Вељковића и Владе Поповића.

ЛИТЕРАТУРА

Живановић Мирко, *Светли ликови из тамних гана (ужаси црној и црвеној фашизма и тешка борба проишву њих) – мемоари*, пишчево издање, Минхен, 1983.

Koljanin Milan, *Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Istorija 20. veka, 3/2011, 143–156.

Миловановић М. Мирослав, *Лојор на Црвеном крсту*, Институт за савремену историју, СУБНОР – Ниш, Народна књига, Београд–Ниш, 1983.

Озимић Небојша и остали, *Жрџве лајера Ниш*, Нишки културни центар–Народни музеј Ниш–Медивест КТ, Ниш, 2014.

Rich Norman, *Hitler's War Aims: The establishment of the new order*, vol.1, Munchen, 1974.

Ristanović Rade, *Nemački čovek: uloga pukovnika Tanasija Dinića tokom Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, god. 40, 2/2022, 361–382.

SDB, *Nemačka obaveštajna služba*, IV, SDB, Beograd, 1959.

Tomasevich Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, California, 2002.

Туцовић Р. Радосав, *Полицијски рејресивни апарати нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа гелатиности Драјомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)* (докторска дисертација) Београд, 2021.

Nebojša OZIMIĆ, senior curator, historian
National Museum Niš

LETTERS OF STEVAN LUŽAJIĆ WITNESSES TO AN UNUSUAL FATE

During the conservation of solitary confinement cells in the February 12 Memorial Complex, unsent letters (or draft letters) of Stevan Lužajić, an agent of the Police Administration in Nis, were found. Arrested by the Germans on December 4, 1942, on suspicion of collaborating with and helping units of the Yugoslav Army in the Motherland. Mirko Živanović, who was his superior, described his arrest in his memoirs. From the letters addressed to various personalities, we see that Lužajić is seeking escape from the camp, suspecting that he will be shot. He is missing.